

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Гончаренко О. В.

ВСТУП

Соціокультурні і політичні зміни українського суспільства на межі ХХ–ХХІ ст. по-різному позначаються на процесі соціального розвитку особистості. З одного боку, вимоги до соціального розвитку сучасної людини детермінують підвищення рівня її загального і духовного розвитку, розширення світогляду, формування адаптаційних здібностей до нових соціальних реалій та ін. З іншого, означені трансформації і кризові виклики в українському суспільстві, що спричиняють порушення гуманістичних засад комунікації, мислення і поведінки, ускладнюють процес соціального розвитку особистості, уповільнюють накопичення нею позитивного соціального досвіду, усвідомлення та сприйняття ціннісних настанов тощо.

Соціальний розвиток людини відбувається залежно від вікового етапу, на якому вона перебуває. Зокрема, виключно важливе місце у процесі соціального розвитку особистості займає підлітковий вік, який є вразливим періодом життя особистості, коли вона, готуючись вступити в доросле життя, воліє більше часу проводити не стільки з сім'єю, скільки зі своїми однолітками. Підлітковий вік є ключовим періодом для фізіологічного, психологічного і соціального розвитку особистості. Особливої актуальності у цьому контексті набуває проблема соціального розвитку підлітків в умовах сучасного світу, що характеризується великою кількістю криз і викликів. Спочатку пандемія коронавірусу і карантин, потім повномасштабне вторгнення рф в Україну змінило, а подекуди зруйнувало процес соціального розвитку і звичне коло спілкування українських підлітків.

Система освіти, яка мала бути для них відкритим і сприятливим середовищем для їх розвитку, освіти і виховання, частково «закрилася» Дистанційне навчання, яке почалось ще у період пандемії COVID-19, комендантські години, повітряні тривоги, мінна небезпека – все це згубно відобразилось на соціальних зв'язках підлітків. Відсутність традиційних формальних можливостей для навчання позбавила сучасних підлітків соціальної взаємодії з ровесниками і педагогами. Тривалі періоди невизначеності через закриття закладів загальної середньої освіти,

обмежень на пересування додають додаткових негативних емоцій, хвилювань і тривоги. Ця ситуація стала викликом як для самих дітей, так і для батьків, і педагогів. Перед вітчизняною освітою постали нові проблеми, зокрема: як відновити звичну комунікацію школярів з ровесниками в умовах повномасштабної війни, чому це важливо зробити – ці питання стали викликом для педагогічної й батьківської спільноти.

1. Соціальний розвиток підлітків як соціально-педагогічна і психологічна проблема

Проблема соціального розвитку особистості є предметом вивчення широкого кола гуманітарних і соціальних наук, кожна з яких розкриває свої специфічні механізми, що сприяють усвідомленню цього процесу як багаторівневого і багатоаспектного явища. Аналіз актуальних досліджень показав, що дану проблему вивчають педагоги, психологи, соціологи, філософи та ін. З-поміж авторів варто відзначити О. та В. Бедлінських, О. Безпалько, С. Беякову, І. Богданову, І. Звереву, Т. Куницю, Н. Олексюк, М. Павлюка з О. Дармограй, Н. Токареву з авторами, Н. Шахову та ін.

Так, психологи (К. Андросович, В. Бедлінський та О. Бедлінський, В. Киричук, М. Папуча та ін.) визначають розвиток особистості як «процес її становлення, вдосконалення фізичних і духовних сил під впливом зовнішніх та внутрішніх, керованих та некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання і навчання»¹. Автори зауважують, що розвиток людини є основним безперервним процесом у її житті, що не зупиняється до моменту зникнення самого життя; він є складним інволюційно-еволюційним (що у перекладі з латини означає «involutio» – «згортання» та «evolutio» – «розгортання») поступовим рухом, під час якого відбуваються як прогресивні, так і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в самій людині. Протягом свого розвитку людина зазнає фізичних (морфологічних, біохімічних і анатомо-фізіологічних) і соціальних змін (психічних, духовних та інтелектуальних)².

Проблема розвитку людини також є предметом вивчення філософії, представники якої в залежності від філософського напрямку пояснюють цей процес по-різному. Зокрема, представники ідеалістичної філософії вважають, що розвиток людини є стихійним, некерованим і спонтанним

¹ Киричук В. О., Андросович К. А. Розвиток та соціалізація особистості у сучасному суспільстві. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. №11(30). С. 22–26.

² Бедлінський О. І., Бедлінський В. О. Психологічні особливості організації провідної діяльності підлітків: навч. посіб. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2011. 136 с.

процесом. Науковці переконані, що розвиток людини відбувається незалежно від умов життя і детермінований «вродженою потенцією». Вони стверджують, що «розвиток людини фатально зумовлений її долею, в якій ніхто нічого змінити не може». Натомість прихильники науково-матеріалістичної філософії представляють розвиток людини як «властивість живої матерії, що притаманна їй одвічно, завдяки характерним для неї руху й саморуху». На їх переконання, результатом процесу розвитку є становлення людини як біологічного виду і соціальної істоти³.

Близьким до поняття «розвиток людини» за своїм змістом є процес формування особистості. У науковій літературі поняття «формування особистості» трактують як «процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина», в якому основним детермінантом виступає соціальний чинник. У процесі свого розвитку людина набуває ознак особистості, що характеризує її суспільну сутність, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства. Тобто, формування особистості маємо розуміти як процес становлення людини як соціальної істоти в результаті «впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку»⁴.

У соціальній педагогіці та соціальній психології тотожним за змістом до поняття «розвиток особистості» є поняття «соціалізація», який є процесом і результатом засвоєння, а також подальшого активного відтворення особистістю соціального досвіду. Соціалізація трактується авторами (О. Безпалько, І. Богданова, П. Горностай, І. Зверева, М. Слюсаревський, О. Шахова та ін.) як «історично зумовлений процес розвитку особистості, притаманний певному суспільству, що забезпечує надання індивіду та засвоєння ним цінностей, норм, установок, зразків поведінки в процесі життєдіяльності»⁵. Завдяки соціалізації людина засвоює вже набуті суспільством знання, вміння та навички; досвід творчої, пошукової діяльності щодо розв'язання нових проблем, що виникають у життєдіяльності; досвід ставлення до навколишньої дійсності та самої себе. Результатом соціалізації є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності і спілкуванні⁶.

³ Денежніков С. С. Проблема людини у філософії: навчально-методичний посібник для студентів усіх спеціальностей. Суми, 2012. 114 с.

⁴ Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості: навчальний посібник. Харків: «Контраст», 2019. 116 с.

⁵ Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 343 с.

⁶ Основи соціальної психології: підр. для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.; за ред. М. М. Слюсаревського. Київ: Талком, 2018. 580 с.

Вивчення психолого-педагогічної літератури з досліджуваного питання показує, що виключно важливе місце у контексті соціального розвитку особистості займає підлітковий період, який співвідноситься з хронологічним віком від 10–11 до 14–15 років. Підлітковий період визначають як найважчий і досить складний, адже це перехідний етап від дитинства до дорослості, коли в підростаючої особистості формуються норми і засоби спілкування, загальнолюдські цінності добра, справедливості, краси, розуму, благополуччя. Усе це приміряється підлітком до взаємовідносин з однолітками, дорослими і до самого себе. Підліток намагається пізнати себе, самовизначитися і самоствердитися. У цей «важкий» період він нібито «шукає себе», шукає своє місце в цьому світі, соціумі, формує власну систему цінностей⁷.

Більшість авторів (С. Белякова, Н. Олексюк, Н. Токарева, А. Шамне та ін.) зауважують, що у підлітковому віці, окрім фізіологічних трансформацій, в особистості з'являється багато психосоціальних новоутворень. Зокрема, відбуваються зміни в ціннісних орієнтаціях особистості. Зростає значення приватних цінностей, натомість значення суспільно важливих цінностей падає. Разом з цим спостерігається переважання розважальної спрямованості життєвих цінностей та інтересів, зниження рівня культурних потреб і інтересів. Для системи цінностей підлітків характерним є така життєва цінність, як «прагнення до успіху», що розуміється ними як досягнення матеріального добробуту і високого соціального стану, ініціативність, готовність до ризику тощо.

Відбуваються інтенсивні зміни й у змісті основних мотиваційних потреб підлітка, розвивається його самосвідомість, формується самооцінка, яка є домінуючою формування особистості. Тому для підлітка вкрай необхідно усвідомлювати власні вчинки та дії, ототожнювати себе з іншими, робити аналіз помилок і перемог, адже в подальшому усе це впливатиме на взаємовідносини з оточуючим, ставлення до себе, а отже впливатиме на самооцінку. Саме рівень самооцінки визначає статус підлітка в соціумі. Відповідно до цього, підліток яскраво проявляє себе в сфері спілкування, емоційних контактів⁸.

З огляду на зазначене, на цьому віковому етапі у хлопців і дівчат виникає специфічний ряд вимог, що виражається в прагненні знайти власне місце серед ровесників, вийти за межі класу, дому та приєднатися до сучасного життя. Підліткам притаманне почуття аффіліації, яке

⁷ Павлюк М. М., Дармограй О. О. Соціальна компетентність підлітків як розгортання життєвого потенціалу особистості. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І Франка, 2020. Т. XI. Випуск 21. С. 310.

⁸ Олексюк Н. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Вип. 29 (1). С. 125–134.

психологи трактують як «прагнення приналежності до групи собі подібних». Підлітки характеризуються значною мірою своєї залученості до групи однолітків. Намагання визначити своє місце у світі розширює коло спілкування хлопців і дівчат, що є важливою умовою їх соціального розвитку, становлення як особистостей, дорослішання, диференційованого і вибіркового підходу до побудови ділових й особистісних взаємодій. Проте, такі міжособистісні відносини мають свою специфіку, яка полягає в одній із найбільш складних проблем підліткового віку – проблемі відторгнення, відчуження (у крайніх випадках – цькування, знущання, фізична агресія) з боку однолітків⁹.

Не зважаючи на це, відзначають М. Павлюк і О. Дармограй, комунікація з однолітками необхідна з трьох причин. По-перше, спілкування є дуже важливим каналом отримання хлопцями і дівчатами інформації, яка з різних причин не повідомляється їм дорослими. Тому спілкування з однолітками стає більшою цінністю для підлітків, ніж комунікація з батьками. По-друге, спілкування для підлітків є специфічним видом діяльності та міжособистісних відносин. Спільна діяльність забезпечує формування у них необхідних навичок соціальної взаємодії, уміння підпорядковуватися колективній дисципліні і водночас відстоювати уміння власні права, співвідносити особисті інтереси із суспільними. На рівні міжособистісних взаємин в підлітковому середовищі виникають умови для формування у хлопців і дівчат ціннісних орієнтацій; належність до групи ровесників дозволяє позбавитися впливу з боку дорослих, відмінити обмеження і табу, що породжує відчуття психологічного захисту. По-третє, спілкування – це специфічний вид емоційного контакту. Будучи провідною діяльністю, комунікація з однолітками визначає розвиток підлітка. Бажання мати друзів, зайняти певне становище у групі має певне значення для підлітка. Він прагне до групи, яка грає величезну роль в його самовизначенні. Саме тут освоюються норми соціальної поведінки, норми моралі, встановлюються відносини рівності і поваги один до одного. Для розвитку соціальної компетентності в підлітка найбільш значимим виявляється вміння оцінювати групові норми та причини їх привабливості. Тобто, група ровесників потрібна підліткові передовсім для самоствердження¹⁰.

⁹ Белякова С. М. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості*: м-ли І Міжн. наук.-практ. конфер. студентів, аспірантів, молодих учених та науковців. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 23–27.

¹⁰ Павлюк М. М., Дармограй О. О. Соціальна компетентність підлітків як розгортання життєвого потенціалу особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І Франка, 2020. Т. XI. Випуск 21. С. 315.

На особливе місце в процесі соціального розвитку хлопців і дівчат маємо віднести інтимно-особистісне спілкування з однолітками, яке є специфічним і важливим каналом передавання інтимної інформації, значущою для психосексуального розвитку особистості підлітка. За допомогою інтимно-особистісного спілкування з однолітками задовольняється потреба підлітка у пізнанні тих сфер дійсності, які його цікавлять і які з якихось причин не повністю задовольняються дорослими. Інтимно-особистісне спілкування сприяє самоактуалізації особистості підлітка та підтриманню його психічного здоров'я. До вищих форм інтимно-особистісного спілкування психологи відносять дружбу і любов¹¹.

Вагомим психологічним новоутворенням підліткового віку вважаємо почуття дорослості, поява якого представляє собою новий рівень домагань, що передбачає майбутнє становище, якого підліток ще не досяг. Це зумовлюється гострим проявом почуття дорослості, яке не є фактичним, оскільки підліток є залежним у багатьох аспектах (передовсім, в фінансовому забезпеченні) від батьків. Проте підліток заявляє про свою позицію, адже хоче мати такі ж самі права, як і дорослі, тобто бажає володіти статусом дорослої людини. Звідси – типові вікові конфлікти з дорослими, які вкарбовуються в пам'ять підлітка і визначають майбутній сценарій створення власної сім'ї.

Варто зазначити, що владною позицією підлітка в процесі діяльності є прагнення задовольнити свої пізнавальні потреби і зробити «не так, як інші»; підліток прагне використати всі свої сили та знання під час діяльності; характер теж допомагає при цьому, проте в цей час підліток намагається навчитися чомусь новому, цікавому для нього – відбуваються своєрідний вибір майбутньої професії¹².

Важливим, на наш погляд, є те, що підлітковий вік має новий рівень розвитку нервової діяльності, тому протягом цього періоду відбуваються зміни в психіці особистості. Приміром, у дівчат спостерігається виражена тенденція до порушень емоційного плану (підвищена образливість, плаксивість, безпричинна зміна настрою), а в хлопців – зміна поведінки і рухових реакцій. Зазначені психологічні особливості підлітків науковці пояснюють фактом статевого дозрівання, яке є основою розвитку в цьому віці.

Сьогодні гостро постає проблема формування у підлітків такої якості, як самостійність. За спостереженнями фахівців, одні батьки не дають можливості цій якості розвинутись (коли вони все роблять

¹¹ Куниця Т. Ю. Соціальна взаємодія підлітків як педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19 (1). С. 310–320.

¹² Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

за своєю дитиною, починаючи від елементарного зав'язування шнурків на взутті і закінчуючи вибором майбутнього університету); а інші, навпаки, зовсім не беруть участі в житті дитини, надаючи абсолютну свободу. І ті, й інші поводяться не правильно, оскільки дуже важливо правильно підготувати підлітка до дорослого життя.

Варто знати, що для підлітків важливо перебувати в центрі уваги. Їм притаманна енергійність, тривожність, висока активність (особливо при виконанні якихось доручень), що свідчить про високу фізіологічну енергію. Разом з цим, підлітки часто не дисципліновані, інколи навіть забіякуваті, проявляють елементи жорстокості й агресивності, можуть потрапити під чужий вплив, потрапити у вуличні злочинні угруповання. У цьому віці проявляються елементи деструктивної поведінки хлопців і дівчат (потяг до тютюнопаління, злодійства, обманів, бійок та ін.). У багатьох підлітків спостерігається завищена самооцінка своїх можливостей («я знаю як робити», «я сам»), прояви егоїзму, щоб самоствердитись за рахунок неприємностей ровесників.

Ще однією проблемою підліткового віку виступає кризовість, яка виникає через постійні зміни емоційного стану внаслідок гормональних перетворень, появу почуття страху, переживань і невпевненості. Справа в тому, що цей віковий період характеризується появою в особистості нової соціальної позиції, в якій чітко формується свідоме ставлення дитини до самої себе як до члена суспільства. Із включенням хлопців і дівчат у сферу діяльності суспільства, в них виникає потреба в самовираженні – переважає прагнення прояву своєї індивідуальності, самооцінки. Чим старшим стає підліток – тим сильніше у нього проявляється прагнення до вираження власної індивідуальності¹³.

Отже, можемо підсумувати, що загалом проблема соціального розвитку особистості є багатоплановою і багаторівневою. У процесі формування особистості, її соціального розвитку виключно важливе місце займає підлітковий період. Суперечлива психологічна природа підліткового віку зумовлює різноплановість соціального розвитку особистості, актуалізуючи усі сторони суб'єктивного розвитку хлопців і дівчат.

2. Вплив дистанційного навчання в закладах загальної середньої освіти на соціальний розвиток підлітків

Соціальний розвиток підлітків може бути регульованим (тобто відбуватися в умовах виховання, що передбачає цілеспрямоване формування особистості), так і спонтанним (тобто в результаті

¹³ Белякова С. М. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості* : м-ли І Міжн. наук.-практ. конфер. студентів, аспірантів, молодих учених та науковців. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 23–27.

стихійного впливу на особистість). Спрямувати соціальний розвиток підлітків у правильне русло можна у процесі навчання і виховання. У даному контексті визначальне значення в соціальному розвитку особистості має її близьке оточення (передовсім сім'я – батьки, брати й сестри та інші родичі, а також друзі і ровесники). Зокрема, основним завданням сім'ї, як першого соціального інституту, виступає завдання навчити дитину жити у злагоді з довкіллям і з собою та створити сприятливі умови для її особистісного становлення.

Поряд з близьким оточенням на психосоціальний розвиток особистості досить значний вплив здійснює соціальне середовище, зокрема система освіти. Тому у підлітковому віці заклад загальної середньої освіти (або школа) виступає досить вагомим інститутом соціального розвитку підростаючого покоління, де створюється освітнє середовище, яке науковці визначають як «систему умов існування, формування і діяльності особистості в процесі засвоєння нею конкретних систем наукових знань, практичних умінь і навичок; система умов виховання й навчання особистості»; «систему впливів та умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному й просторово-предметному оточенні»¹⁴.

Огляд наукової літератури показує, що про школу як фактор соціалізації учнівської молоді писали в своїх наукових доробках О. Безпалько, Н. Заверико, О. Мрихіна, О. Шевчук та ін. Саме заклади загальної середньої освіти покликані забезпечити розвиток таких необхідних якостей і можливостей для самореалізації підлітків, як ініціативність, творчість, активність, здатність реалізації у професійній сфері та міжособистісних відносинах. Школа є одним з найпотужніших інструментом соціалізації особистості підлітка, завдяки якому суспільство отримує не стільки освічену людину, скільки члена суспільства, який вміє жити в соціумі. Адже в ній засвоюються не лише ті знання, що є метою навчальних занять, а й правила і норми поведінки, які спеціально формуються у процесі навчання і виховання.

Як слушно зауважує О. Шевчук, сучасний заклад загальної середньої освіти вирішує завдання соціально контрольованої соціалізації, трансляції культури і соціальних норм. Школу можна розглядати як своєрідний соціокультурний феномен, соціальний інститут і навіть живий організм, що саморозвивається і має властиві йому внутрішні протиріччя. Школа виступає як «цілісна виховна організація, що акумулює й активно використовує основні механізми соціалізації та

¹⁴ Петренко О. Б. Дефініція і сутнісне наповнення поняття «освітнє середовище» в контексті сучасної освітньої парадигми. *Інноватика у вихованні*. 2018. Вип. 7(2). С. 6–16.

виховання і взаємодіє з людиною впродовж найвідповідальнішого періоду її життя – дитинства і підліткового віку»¹⁵.

На думку Н. Заверико, школа виступає «одним із мікрофакторів соціалізації особистості, уніфікуючи її розвиток, визначаючи не лише майбутні професійні можливості молодого покоління, але й їхні особистісні характеристики». Автор зауважує, що у шкільній життєдіяльності проявляються усі складники соціалізації. Це і стихійна соціалізація, і відносно спрямована соціалізація, і виховання, і саморозвиток та самозміна особистості¹⁶.

Значущість шкільної соціалізації обумовлена обов'язковістю і тривалістю перебування учнів у закладі загальної середньої освіти. Крім того, для підлітка школа є чи не основною моделлю соціального світу, оскільки саме в шкільні роки освоюються ті закони, за якими живуть дорослі, та способи існування в рамках цих законів (міжособистісні відносини, соціальні ролі тощо). При цьому слід відзначити, що шкільна соціалізація здійснюється не стільки за рахунок спілкування з учителями та однолітками, відвідування уроків, скільки завдяки особливій атмосфері шкільного життя.

На думку О. Безпалько, сучасна школа володіє всіма механізмами соціалізації, внаслідок чого здатна робити активний вплив не лише на дитину, але і на суспільне життя в цілому. Серед основних механізмів шкільної соціалізації варто виділити два основні напрями: соціально-психологічний – неусвідомлене засвоєння особистістю норм соціальної поведінки, наслідування якому-небудь прикладу, неусвідомлене отождоження себе з якою-небудь людиною (або групою); соціально-педагогічний – засвоєння особистістю прийнятих в нашому суспільстві еталонів поведінки, норм, стереотипів і поглядів. Іншими словами, за час перебування в школі учні не лише отримують базові знання, але й вільно або мимоволі засвоюють нові соціальні ролі, моральні норми та цінності, які доповнюють стихійно отриманий дитиною соціальний досвід. Мета шкільної соціалізації полягає допомогти особистості адаптуватися в суспільстві, засвоїти досвід старших, зрозуміти своє покликання, знайти шляхи найефективнішого самовизначення. Результатом такої

¹⁵ Шевчук О. Роль школи в соціалізації особистості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. Вип. 53. С. 423–430.

¹⁶ Заверико Н. В. Школа як фактор соціалізації учнівської молоді. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. 2012. № 1 (7). URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf3/Zaveriko.pdf

соціалізації є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у діяльності та спілкуванні¹⁷.

На думку О. Мрихіної, сучасна школа в демократичному суспільстві має бути відкритою виховною системою, яка активно взаємодіє у соціалізаційних процесах із середовищем. Нинішнє суспільство вимагає від системи освіти підготовки соціально активних особистостей, здатних приймати відповідальні рішення у процесі соціалізації; створення адекватних педагогічних умов, здатних сприяти підвищенню ефективності процесу соціалізації учнів у навчально-виховному процесі школи; вирішення проблеми морального становлення громадянина та актуалізує потребу виховання в нього відповідальності, ціннісного ставлення до себе, до інших людей. Добробут країни залежить від того, наскільки успішним є кожен із її громадян. Суспільству потрібна особистість, здатна до самоосвіти та саморозвитку, яка вміє застосовувати набуті знання у вирішенні практичних завдань, має стійкі цінності, здійснює вибір таких способів діяльності, реалізація яких сприятиме досягненню блага як для себе, так і для інших.

Відповідно до зазначеного, внесок закладу загальної середньої освіти в соціалізацію підлітків має бути дієвим і впливовим. Для цього необхідно: стимулювати соціально-комунікативну, пізнавальну активність школярів; формувати в них потребу у постійному саморозвитку, само-реалізації та самовихованні; закладати ті ціннісні орієнтації та соціальні установки, які будуть сприяти вибору активної життєвої позиції та свідомого формування громадянського світогляду молоді людини¹⁸.

Проте, маємо зауважити, що сьогодні українські підлітки позбавлені повноцінного соціального розвитку, який мав би забезпечити їм заклад загальної середньої освіти як важливий соціальний інститут. Дистанційне навчання, яке було уведене у вітчизняних школах через соціальні й політичні негаразди в Україні, не дозволяє створити для підростаючого покоління сприятливі умови не тільки для здобуття якісної освіти, а й для процесу соціального і психологічного становлення школярів як особистостей, повноцінного спілкування з вчителями й однолітками.

Питання організації освітньо-виховного процесу в українських закладах загальної середньої освіти набуло найбільшої за останні п'ять років актуальності. Численна кількість праць із питання впровадження дистанційного навчання в освітню систему вказує на значний інтерес

¹⁷ Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.

¹⁸ Мрихіна О. М. Педагогічні умови соціалізації старшокласників у навчально-виховному процесі сучасної гімназії. *Науковий вісник Донбасу* : електронне наукове фахове видання. 2010. № 4 (12). URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN12/10mompmsg.pdf>

сучасних учених до проблеми, що розглядається. Серед українських науковців висвітленням загальнотеоретичних питань і психологічних засад дистанційної освіти, соціально-психологічної підтримки учасників дистанційного освітнього процесу займаються О. Віролайнен, І. Воротникова з Н. Чайковською, О. Коляда, В. Кухаренко, О. Кравченко з М. Міщенко, О. Лучанівська, І. Мала, І. Марухіна з авторами, Л. Смутьсон з авторами та ін. Вплив дистанційного навчання в умовах карантинних обмежень на соціалізацію сучасних підлітків висвітлювали Ю. Бурцева з Д. Малєєвою, Н. Гаркавенко з С. Доскач, О. Дячук, Л. Жилякова та ін.

Маємо відзначити, що до початку світової пандемії COVID-19 дистанційне навчання сприймалося в Україні як освітня інноватика. Проблему дистанційного навчання обговорювали рідко, використовували ще рідше – проведення онлайн-уроків було винятком. З уведенням навесні 2020 року карантинних обмежень через COVID-19 освітні заклади усіх рівнів вимушено переходили в онлайн-режим, набуваючи при цьому як позитивного, так і негативного досвіду. Останній спровокував бурхливі обговорення педагогічною і батьківською спільнотою означеної проблеми, обростання питання «дистанційки» численними міфами (зокрема, вважалося, що онлайн-освіта завжди вимагає активного включення батьків, або ж, що традиційне (офлайн) навчання значно ефективніше за дистанційне).

Повномасштабна війна створила нові проблеми і виклики для закладів загальної середньої освіти України, педагогів, учнів та їхніх батьків. Значна кількість родин була вимушена виїхати в іншу частину країни або за кордон, а недостатня кількість місць в укриттях не дозволяє організувати очне навчання всіх учнів у регіонах, віддалених від зони бойових дій. Сьогодні питання розвитку системи дистанційної освіти в часи турбулентності, по'язані з соціальними викликами українському суспільству, потребує особливої уваги, бо саме воно визначає пріоритети сучасної освітньої політики і соціального розвитку підростаючого покоління.

Вивчення організаційно-правових основ дистанційного навчання дозволяє стверджувати, що протягом 2000–2022 рр. в Україні було сформовано нормативно-правову базу, яка регламентує порядок запровадження дистанційного навчання в закладах загальної середньої освіти. Так, відповідно до Положення про дистанційне навчання (2013), дана форма освіти визначається як «індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних

та інформаційно-комунікаційних технологій»; мета дистанційного навчання полягає у наданні освітніх послуг «шляхом застосування у навчанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями відповідно до державних стандартів освіти»¹⁹.

Подальше вивчення даного Положення дозволяє зауважити, що організація дистанційного навчання в ЗЗСО має забезпечити «можливість здобувачів освіти реалізувати право на якісну та доступну освіту відповідно до їхніх здібностей, інтересів, потреб, мотивації, можливостей та досвіду незалежно від віку, місця проживання чи перебування, стану здоров'я, інвалідності, соціального і майнового стану, інших ознак і обставин, зокрема й тих, які об'єктивно унеможливають відвідування закладів освіти»²⁰.

У жовтні 2020 р. набуло чинності Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти, яке розширило можливості для дистанційного навчання учнів – як за дистанційною формою здобуття освіти, так і при використанні технологій дистанційного навчання в інших формах здобуття освіти. Зокрема, було врегульовано можливість організації змішаного навчання, за якого «учні по чергово відвідують заклад освіти для очних занять, решту часу навчаючись дистанційно»²¹ та ін.

Аналіз методичних рекомендацій щодо організації дистанційного навчання в школі дозволяє стверджувати, що наразі набирає актуальності проблема спілкування, бо комунікація є невід'ємним складником педагогічного процесу незалежно від форми навчання. Як зауважують А. Лотоцька та О. Пасічник, взаємодія між учнями і вчителями при дистанційному навчанні відбувається в штучно створеному комунікативному просторі. Тому важливо розуміти, що ефективність та успішність дистанційного навчання залежить від рівня комунікації, здійснення якої ускладнилося через необхідність сприйняття та розуміння інших у віртуальному просторі²².

¹⁹ Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2013р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

²⁰ Там само.

²¹ Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти: затверджено Наказом МОН України від 08.09.2020 р. № 1115 «Деякі питання організації дистанційного навчання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

²² Організація дистанційного навчання в школі: методичні рекомендації / Міністерство освіти і науки України. Травень, 2020. URL: https://rada.info/upload/users_files/41919831/4c6d4eddb7e057a3ecea236cc72d989d.pdf

Автори зауважують, що відсутність такої повноцінної комунікації, яку при традиційному очному навчанні забезпечувала школа, може негативно вплинути на психічний та емоційний стан, а також на фізичне здоров'я підлітків. Зокрема, найчастіше школярі стресують, якщо змушені багато часу приділяти навчанню вдома, не спілкуватися наживо з вчителями та однокласниками. Також зростає вірогідність появи агресії і конфліктності у стосунках підлітків з батьками, особливо якщо останні, не маючи достатньої педагогічної компетентності і знань, постійно примушують підлітків різними методами вчитися вдома²³.

Ще однією проблемою дистанційного навчання є те, що підлітки, перебуваючи в комфортних домашніх умовах, часто відволікаються від навчання. Через відсутність контролю з боку вчителів (бо камеру можна й не включати з різних причин) вони відволікаються на ігри, переписування в месенджерах з однокласниками, особисті справи (поїсти, попити, поспати, сходити до вбиральні, подивитися різноманітні відео у соціальних мережах) та багато іншого, не пов'язаного із навчанням. Усе це шкодить передовсім їхній шкільній успішності, а також повноцінному соціальному розвитку, оскільки сприяють усамітненню і добровільній соціальній ізоляції.

Очевидно, що дистанційне навчання внесло значні корективи у звичне шкільне життя підлітків, їх соціальний розвиток і життєдіяльність, вплинули на фізичне і психологічне самопочуття, емоційний стан тощо. З цього приводу О. Кравченко і М. Міщенко зауважують, що через дистанційне навчання змін зазнали такі сфери життєдіяльності сучасних підлітків:

- щоденна життєдіяльність школярів (фізична активність, режим харчування, перебування на свіжому повітрі, кількість часу на виконання завдань і домашніх справ, тривалість сну та ін.);

- особливості віртуального комунікативного і навчального простору школярів (тривалість використання цифрових засобів, перебування в інтернет-просторі, спілкування в соціальних мережах);

- вплив віртуалізованого середовища на психоемоційний стан школярів (позитивне / негативне ставлення до дистанційної форми навчання в школі, вимушене перебування в соціальній ізоляції, особливості взаємовідносин з батьками та іншими членами сім'ї);

- вплив віртуалізованого середовища на стан фізичного здоров'я школярів (скарги дітей на порушення функцій зору, опорно-рухового апарату, травної системи, загальне виснаження організму);

²³ Коляда І. Система дистанційної освіти в умовах соціальних викликів: український досвід. *Вісник Львівського університету. Серія: філос.-політолог. студії*. 2023. Випуск 46. С. 58–65.

– відсутність традиційно організованих занять фізичною культурою в умовах вимушеної ізоляції, обмеження можливості перебування і прогулянок на свіжому повітрі;

– великий обсяг навчального навантаження і домашніх завдань;

– зростання рівня віртуальної залежності у підлітковому середовищі через вільний доступ до великого арсеналу гаджетів і соціальних мереж;

– розмивання таких традиційних понять, як дружба, кохання, товариські відносини з ровесниками, лідерство, пошук нових друзів та ін. через відсутність «живого» спілкування з однокласниками²⁴.

Отже, соціальний розвиток в освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти збагачує досвід підлітків у сфері взаємодії з іншими людьми, забезпечує необхідні умови для задоволення їхніх потреб, формує соціально позитивні способи самоствердження та самореалізації, створює умови для позитивно направленої самопізнання, самовизначення і самозміни, а в цілому – для набуття досвіду адаптації в соціумі. Проте, сьогодні в умовах соціально-політичних викликів українським підліткам не просто зростати. Вони не за своєю волею стали жертвами несприятливих умов соціалізації, які можуть в подальшому спричинити появу соціальної інфантильності, утриманства, невпевненості у своєму майбутньому.

Становище ускладнюється ще й тим, що ціле покоління українських підлітків позбавлені впливу такого важливого соціального інституту, як школа. Фахівці зауважують, що наразі дистанційне навчання, подовжене через воєнний стан, значно відрізняється від тієї дистанційки, яка була впроваджена під час карантину через пандемію коронавірусної інфекції. В умовах повномасштабної війни і постійних повітряних тривог усі суб'єкти дистанційного освітнього процесу переживають надмірну напругу, яка спричиняє прояви апатії у школярів, відчуття втоми та вигорання – у вчителів, психологічного та емоційного перенавантаження – у батьків. Зазначене дає нам підстави стверджувати, що в цілому дистанційне навчання має негативний вплив на соціальний розвиток підлітків, яким важливо наживо спілкуватися з друзями та однокласниками, завойовувати авторитет та знаходити своє місце в колі ровесників. Постає питання, як педагогам організувати не тільки якісний навчальний процес в умовах дистанційки, а й зарадити труднощам соціального розвитку своїх підопічних підлітків?

²⁴ Кравченко О. О., Міщенко М. С. Соціально-психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах дистанційного навчання. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Випуск 8. С. 90–99.

3. Соціально-педагогічний і психологічний супровід соціального розвитку підлітків в умовах дистанційного навчання в закладах загальної середньої освіти

Соціальний розвиток сучасних підлітків – це важлива соціально-педагогічна й психологічна задача, вирішення якої стосується важливих суспільних питань. Перед вітчизняною освітою поставлено завдання не просто дати підростаючому поколінню певний рівень знань, умінь і навичок, а й «забезпечити здатність і готовність жити в сучасному надскладному світі, досягати соціально значимих цілей, ефективно взаємодіяти і вирішувати життєві задачі»²⁵. Вивчення даного питання свідчить про значну кількість психолого-педагогічних публікацій, адресованих вчителям і батькам підлітків, які вимушено навчаються в дистанційному форматі у ЗЗСО. Спробуємо узагальнити даний матеріал і сформулювати пропозиції щодо соціально-педагогічного і психологічного супроводу підлітків у закладах загальної середньої освіти в умовах дистанційного навчання.

Передовсім варто акцентувати на зростанні ролі фахівців шкільної психологічної служби – соціальних педагогів і практичних психологів, які мають допомогти підліткам соціалізуватися в умовах дистанційного навчання, компенсуючи брак «живого» спілкування з однокласниками й вчителями і разом долаючи труднощі цього процесу. Як зазначають В. Панок з авторами, основною метою діяльності фахівців у напрямку подолання негативних соціально-психологічних наслідків дистанційного навчання є «актуалізація адаптивних і компенсаторних ресурсів особистості, стабілізація емоційної сфери, мобілізація психологічного потенціалу учасників освітнього процесу, формування стійкості до стресу»²⁶.

Відповідно до зазначеного, завдання роботи психологічної служби ЗЗСО мають бути пов'язаними з формуванням конструктивних способів вирішення проблеми соціального розвитку школярів підліткового віку в умовах дистанційного навчання, а саме: підвищення адаптаційних можливостей школярів підліткового віку до нових умов організації освітнього процесу; активізація в підлітків процесів самопізнання, самосприйняття, саморегуляції та самоконтролю; стабілізація емоційної сфери особистості підлітка; формування в школярів підліткового віку психосоціальної стійкості до стресу; створення разом з підлітками

²⁵ Павлюк М. М., Дармограй О. О. Соціальна компетентність підлітків як розгортання життєвого потенціалу особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І Франка, 2020. Т. XI. Випуск 21. С. 310.

²⁶ Панок В. Г., Марухіна І. В., Романовська Д. Д. Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2 (2). URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/80/108>

позитивного образу майбутнього і позитивної життєвої перспективи; надання своєчасної психологічної допомоги підліткам, які стали жертвами булінгу й цькування; запобігання емоційному вигоранню в батьків і педагогів; здійснення посередництва між ЗЗСО й сім'ями підлітків у напрямку розв'язання і запобігання сімейних конфліктів, домашнього насильства тощо.

На думку І. Марухиної і Л. Кондратенко, в умовах дистанційного навчання доречними будуть усі традиційні напрямки роботи фахівців психологічної служби, які реалізовувалися ними раніше в процесі очного навчання. Серед таких напрямків маємо назвати діагностику і консультування, а також розвивальну і просвітницьку роботу. Не зважаючи на дистанційний формат навчання, соціальні педагоги і практичні психологи школи спочатку мають спланувати відповідні заходи на навчальний рік, а потім згідно з планом реалізовувати їх у повному обсязі. При цьому варто зазначити, що в умовах дистанційного навчання робота шкільної психологічної служби, форми і засоби реалізації фахівцями запланованих напрямків буде значно відрізнятись від традиційних, які використовувалися при очній взаємодії.

Щоб підготуватися до нових умов роботи, автори радять фахівцям психологічної служби ЗЗСО організувати канали для підтримки комунікації з цільовими групами (у нашому випадку – це передовсім підлітки, а також вчителі й батьки), які б надавали можливість писати, телефонувати, спілкуватися за допомогою відео-зв'язку тощо. Для цього можна використовувати будь-які інформаційні технології, зокрема електронну пошту, різноманітні платформи для конференц-зв'язку (Zoom, Google Meet, Skype та ін.), а також соціальні мережі (Viber, Telegram, Facebook, WhatsApp та ін.)²⁷.

Особливим місцем для роботи з цільовими групами має стати віртуальний психологічний кабінет (або онлайн-психологічна служба), який створюється на основі Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти, затвердженим наказом МОН України № 1115 від 08.09.2020 р. Відповідно до даного документу, «заклади загальної середньої освіти можуть створювати внутрішні структурні підрозділи, що забезпечують організацію здобуття освіти за дистанційною формою»²⁸. Зазначене структурне новоутворення, як правило,

²⁷ Організація психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освітнього процесу в умовах дистанційного навчання: методичні рекомендації / за заг. ред. І.В. Марухиної. Суми : НВВ КЗ СОППО, 2021. С. 6.

²⁸ Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти: затверджено Наказом МОН України від 08.09.2020 р. №1115 «Деякі питання організації дистанційного навчання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

створюється на тій самій освітній платформі, яку даний заклад освіти обрав для запровадження дистанційного навчання. Метою створення психологічної служби в онлайн-форматі може слугувати необхідність взаємодії фахівців з конкретними класами або групами школярів (зокрема, підліткового віку), надання індивідуальних і групових консультацій цільовим групам учнів та їхнім батькам, налагодження комунікації з адміністрацією, вчителями і класними керівниками, проведення онлайн-заходів та спільної / самостійної роботи з проблем, які турбують усіх учасників дистанційного освітнього процесу.

Відповідно до порад авторів, у напрямку розв'язання проблем соціального розвитку підлітків в умовах дистанційного навчання доречно використовувати інноваційні форми роботи, а саме:

- розміщення на шкільному веб-сайті (приміром, на сторінці психологічної служби закладу або у блозі соціального педагога / практичного психолога) електронної соціально-психологічної бібліотеки з проблеми особливостей і труднощів соціального розвитку школярів (зокрема, й підліткового віку), доступної для усіх суб'єктів дистанційного навчання (і підлітків, і батьків, і вчителів); повідомлення про таку бібліотеку фахівці психологічної служби можуть надати за допомогою загальнодоступних груп у соціальних мережах (Viber, Telegram та ін.) чи повідомлень на шкільному сайті;

- інформування про матеріали (діагностичні, консультативні, розвивальні, просвітницькі та інші) для школярів підліткового віку та їхніх батьків, якими можна користуватися в онлайн-режимі;

- проведення в дистанційному форматі різноманітних соціально-психологічних онлайн-заходів (приміром, акцій, конкурсів, тижнів, марафонів, інтерактивних ігор, тижнів психології тощо);

- організація і проведення в дистанційному форматі спеціальних форумів для всіх суб'єктів навчально-виховного процесу, де вони можуть висловити свої думки, запити, отримати зворотній зв'язок і рекомендації від фахівців психологічної служби;

- ведення спільних чатів з підлітками та їхніми батьками з обговоренням особливостей і труднощів соціального розвитку в умовах віртуального навчального і комунікативного простору;

- ведення фахових (психологічних та соціально-педагогічних) блогів з надання рекомендацій щодо створення сприятливих умов для соціального розвитку школярів, які вимушені соціалізуватися в умовах віртуального навчального і комунікативного простору;

- проведення відеоконференцій та онлайн-консилумів;

- організація тренінгових занять з учнями, батьками, педагогами;

– здійснення онлайн-опитувань цільових груп (підлітків, батьків, вчителів) з питань соціального розвитку школярів в умовах дистанційного навчання;

– проведення роботи в психологічних студіях взаємодії та групах підтримки;

– підтримка зворотного зв'язку з учасниками дистанційного навчання²⁹.

Актуальним в контексті здійснення дистанційного соціально-педагогічного і психологічного супроводу процесу соціального розвитку підлітків є, на наш погляд, здійснення розсилки відповідної інформації, яка дозволить:

– познайомити батьків підлітків з результатами діагностики їх дитини, дати рекомендації батькам відносно того, як має вибудовуватися їх робота з дитиною з корекції (розвитку) відповідних якостей, процесів;

– поширити єдину для всіх суб'єктів дистанційного навчання (учнів, батьків та вчителів) інформацію, що стосується вікових / індивідуальних особливостей соціального і психологічного розвитку особистості в підлітковому віці, рекомендацій щодо попередження труднощів і корекції поведінки підлітків в умовах дистанційного навчального процесу / родинного виховання;

– своєчасно повідомляти всіх суб'єктів дистанційного навчання адміністрацію, вчителів, колег, учнів та їхніх батьків) про заходи, які психологічна служба планує проводити в рамках досліджуваної проблеми³⁰.

Окрім вищезазначеного, для мінімізації негативних наслідків впливу дистанційки на соціальний розвиток підлітків необхідно налагодити комунікативний простір для підтримки діалогу між ними та учителями. Не можемо не погодитися, що діалог є важливою складовою будь-якого спілкування: як в онлайн, так і в офлайн форматі; як письмового, так і усного. При цьому варто окремо наголосити на якісному зворотному зв'язку, який би підлітки отримували від своїх педагогів, адже він виступає додатковим стимулом та мотивацією для здійснення навчальної діяльності.

На думку А. Лотоцької з О. Пасічник, у дистанційному навчанні провідну роль відграє найстійкіший вид мотивації – внутрішня (когнітивна), яка є мотивацією усвідомленої дії. Це найскладніша

²⁹ Марухіна І. В., Кондратенко Л. О. Особливості реалізації основних напрямків роботи спеціалістів психологічної служби в умовах дистанційної освіти. *Організація психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освітнього процесу в умовах дистанційного навчання: методичні рекомендації* / за заг. ред. І.В. Марухіної. Суми : НВВ КЗ СОІППО, 2021. С. 4–5.

³⁰ Там само. С. 7.

мотивація для підлітків, які ще не завжди усвідомлюють себе самостійними особистостями з власним місцем у соціумі, не розуміють, які знання можуть допомогти їм стати успішними і щасливими. Автори радять у центрі комунікативного простору поставити навчальний предмет. Але вчителям під час планування взаємодії з учнями необхідно враховувати не лише предметну спрямованість, а й мотиваційний аспект навчання. Якщо вчителі будуть використовувати складну інформацію, не враховуючи вікові і психологічні особливості своїх учнів-підлітків, давати їм занадто великий обсяг завдань одразу на тривалій період, це не буде сприяти внутрішній мотивації школярів.

Завдання вчителів полягає у підготовці такого навчального матеріалу, який би був максимально доступним, цікавим, наочним і таким, що стимулював би підлітків до розширення знань. Завжди більш вирашними є ілюстровані онлайн-уроки, що спонукають школярів до співтворчості, пошуку, перетворюють їх на дослідників. І знову варто наголосити про зворотний зв'язок від вчителів, який виступає важливим фактором засвоєння учнями знань. Підліток повинен бачити свої успіхи і вчитися працювати над помилками.

Не можемо не погодитися з фахівцями, які наголошують, що при роботі в класі важливо створювати для окремого підлітка ситуації успіху поруч з однолітками. Мотивація досягнення реалізується в успішності його навчальної діяльності, у прагненні до поставленої мети і виявленні наполегливості. Вчителям варто розуміти, що школярі, орієнтовані на успіх, частіше досягають своїх цілей. Саме так має працювати традиційна очна школа, але в умовах дистанційного навчання особливо важливо хвалити кожного підлітка, відзначаючи його досягнення й успіхи, навіть невеликі³¹

Також для оптимізації процесу соціального розвитку підлітків в умовах дистанційної позанавчальної діяльності автори рекомендують вчителям і класним керівникам за допомогою сучасних технологій підтримувати зв'язок між однокласниками. Зокрема, можна використовувати чати в месенджерах не лише для навчання, а й для звичайного спілкування, де підлітки матимуть змогу ділитися власними емоціями, обмінюватися враженнями, обговорювати інтереси й поточні проблеми, досягнення та ін. Важливо, що в рамках такої комунікації учасникам можна не лише переписуватися, а й влаштувати відео зустрічі. Варто зазначити, що такий спосіб спілкування дуже добре підходить для сором'язливих підлітків, які мають проблеми із соціалізацією. Психологи

³¹ Організація дистанційного навчання в школі: методичні рекомендації / Міністерство освіти і науки України. Травень, 2020. С. 12.

відзначають, що в таких умовах вони відчувають себе більш комфортно, не соромляться показувати власні емоції та приховані здібності.

Організація колективних челенджів, конкурсів, віртуальних екскурсій чи веб-квестів онлайн, перегляду цікавих відео сюжетів, прослуховування пісень також підійдуть для згуртування підлітків. Необхідно плекати дух колективу, єдність, навіть коли кожен десь далеко від дому. Такий формат організації освітнього процесу дозволить не лише краще засвоїти матеріал, а й отримати в умовах стресу і надмірного психологічного напруження та постійних переживань безліч позитивних емоцій. Оскільки під час таких зустрічей у віртуальному просторі, підлітки вчаться взаємодіяти між собою, ділитися враженнями, досвідом.

Ще один спосіб розвивати комунікаційні здібності підлітків – це проєктна діяльність. Але вчителям доведеться не стільки вимагати результат, скільки задовольняти потребу своїх учнів у спілкуванні. Важливо задавати виконувати такі проєкти, які б передовсім об'єднували групи підлітків, давали їм можливість поспілкуватися один з одним. В контексті зазначеного психологи акцентують увагу, що саме радість спілкування у важкі часи та взаємопідтримка є не менш вагомими для сучасних підлітків, ніж знання формул та правил³².

Не менш важливим моментом на дистанційному навчанні – це включення школярами камер під час проведення онлайн-занять. Варто наголосити, що ввімкнені на уроках камери надають усім учасникам відчуття справжнього і реалістичного освітнього процесу, що сприяє робочій атмосфері і надихає на навчання.

Учителям важливо не допускати напруження в класному колективі. Зокрема, наразі важливою є довіра з боку вчителів, адже в них часто виникає питання, учні самі виконали завдання чи списали. Звісно, прищеплення академічної доброчесності є важливою складовою будь-якого навчального процесу, утім в складні часи виявлена підліткам довіра набуває особливого значення. Експертка радить взагалі доки триває воєнний стан оцінки дітям не ставити взагалі, аби не спричинити ще більший стрес.

Також автори радять педагогам надавати своїм учням можливість підключатися до онлайн-уроків з будь-якого місця, оскільки одні перебувають за кордоном, інші можуть знаходитись у підвалі через повітряну тривогу. У кожного свої проблеми, тому вчитель повинен знімати напругу між дітьми. Оскільки учні, які вимушено перебувають

³² Жиликова Л. М. Про організацію роботи з учасниками освітнього процесу в умовах карантинних обмежень. *Організація психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освітнього процесу в умовах дистанційного навчання: методичні рекомендації* / за заг. ред. І. В. Марухіної. Суми : НВВ КЗ СОІППО, 2021. С. 26–33.

за кордоном, можуть мати синдром біженця; натомість ті, хто лишився в країні, можуть відчувати тривогу, занепокоєння, а тому будуть шукати того, на кого можна вилити свій негатив. Прояснення почуттів, розмова про них дають змогу уникнути відкритого конфлікту або мовчазної недоброзичливості.

Серед усіх переваг і недоліків дистанційного навчання внаслідок ситуації, пов'язаної з COVID-19 та повномасштабною війною в країні, виокремлюється об'єктивна вимога медіаграмотності щодо опанування сучасних інформаційно-комунікаційних і мультимедійних технологій. Отже, віртуальні мережі сильніше інтегруються у звичне життя людей, вимагаючи від них активної щоденної участі, тим самим впливаючи на професійне й особисте життя. Тому мають бути сформовані навички критичного підходу до інформації, відбору щодо її використання тощо³³.

4. Рекомендації батькам підлітків щодо оптимізації соціального розвитку в умовах дистанційного навчання

Важливим в контексті соціального розвитку підлітків є робота з їхніми батьками, які в умовах дистанційного навчання стали активними учасниками освітнього процесу, набувши нового для себе статусу – тьютера, гувернера, асистента вчителя тощо. Саме на батьків лягла відповідальність за виконання учнями освітньої програми і досягнення певних результатів навчання, що вимагає тісної співпраці з педагогами. Дистанційне навчання вимагає створення спеціальних умов у сім'ях підлітків, тому фахівцям психологічної служби важливо посилювати позитивні тенденції родинного виховання, підтримувати взаємодію, формувати спроможність до діалогів в умовах дистанційного навчання і тактовної підтримки освітньої мотивації підлітків³⁴.

Зазначене підтверджує й психологиня Ю. Тукаленко, яка зауважує, що формат навчання не є основним в питанні соціального розвитку підлітків. Для цього достатньо згадати впровадження дистанційки під час світової пандемії COVID-19, коли школярі після довготривалої самоізоляції вийшли з домашнього навчального середовища досить таки соціалізованими особистостями. Навіть більше, за результатами декількох досліджень було встановлено, що частина школярів навіть покращили свої показники знань завдяки дистанційному навчанню,

³³ Кравченко О. О., Міщенко М. С. Соціально-психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах дистанційного навчання. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Вип. 8. С. 94.

³⁴ Панок В. Г., Марухіна І. В., Романовська Д. Д. Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2 (2). С. 3.

не втративши при цьому у своєму соціальному розвитку. І досягли вони цих результатів тільки завдяки своїм батькам, які створили належні і сприятливі умови для того, щоби їхні діти в умовах дистанційного навчання не втратили навичок «живого» спілкування.

На сьогодні маємо досить багато різноманітних методичних матеріалів з порадами психологів і педагогів, яким чином соціалізувати дитину в умовах дистанційного навчання в ЗЗСО. Більшість з них адресована саме батькам як активним суб'єктам дистанційного навчання і соціального розвитку школярів. Передовсім, автори зауважують, що батькам слід самим вчити свого підлітка правилам спілкування, демонструючи це власним прикладом. Для цього варто надавати підлітку певну свободу вибору, де рішення повинен приймати він сам. Важливо привчати підлітка не здаватися, якщо у нього щось не виходить, а шукати інші способи досягти мети³⁵.

Спостереження доводять, що підлітки дійсно страждають від відсутності «живого» спілкування з друзями, коли бачать один одного лише онлайн або листуються в чаті. Бо це надто відрізняється від звичного спілкування, спілкування наживо, яке відбувається, наприклад, в школі на перерві чи після уроків. Проте, це можна компенсувати, якщо батьки нададуть своїм підліткам можливість отримувати цю навичку в іншому місці (приміром, в спортивних секціях, в гуртках, на майстер-класах, в таборах та ін.), а також доручатимуть виконання різних соціальних ролей (наприклад, самостійні походи в магазини).

Крім того, з початку 2023-2024 навчального року деякі школи змогли повернутися до офлайн-навчання або впровадили змішану форму навчання в результаті обладнання укриттів. Утім, акцентують психологи, після тривалого перебування школярів на дистанційному навчанні це теж може стати серйозним випробуванням, особливо для учнів підліткового віку. Якщо вони довгий час були на самоізоляції і домашньому навчанні, у них може сформуватися відчуття побоювання перед класним колективом, спілкуванням з однокласниками й вчителями наживо, новими знайомствами та ін. Підліткам може здаватися, що їх не приймуть, з ними щось не так, вони не такі, як інші і т. д. Через такі побоювання у підлітків зникає впевненість і бажання повертатися до школи. У такому випадку, радять психологи, дорослим (батькам й вчителям) варто розуміти, що усі ці підліткові страхи зумовлені передовсім віком, а також певною обмеженістю віртуальної комунікації і скутістю у «живому» спілкуванні. Через цей дискомфорт підлітки часто відмовляються виходити назовні, поверталися до школи,

³⁵ Тукаленко Ю. Як допомогти школярам соціалізуватися під час та після онлайн-навчання. URL: https://zaxid.net/yak_dopomogti_shkolyaram_sotsializuvatsiya_pid_chas_ta_pislya_onlayn_navchannya_n1570290

відвідувати позашкільні заклади, гуртки, секції, спілкуватися із однолітками наживо.

Також відчуття побоювання перед колективом і комунікації з ровесниками можуть бути зумовленими тим, що старі друзі або колишні однокласники через повномасштабне вторгнення були вимушені переїхати в інше місто або країну. Така ситуація може викликати не тільки тривожність у тих підлітків, які залишилися в Україні, а й спричинити появу стресу і страхів, які можуть прогресувати й переходити в депресивні прояви. Батьки й педагоги мають це розуміти та уважно слідкувати за психічним та емоційним станом підлітків³⁶.

Крім того, проблеми з соціальним розвитком підлітків можуть виникати не тільки через дистанційне навчання і відсутність «живого» спілкування з однокласниками й вчителями; вони можуть критися у сімейних взаємовідносинах, зокрема у ставленні батьків до своїх підлітків. Психологи зауважують на випадках, коли самі батьки (приміром, з огляду на безпекову ситуацію в країні) позбавляють підлітка «живого» спілкування з однолітками і тим самим начебто ненавмисне створюють умови для появи відчуття тривожності та невпевненості. Зазвичай це стається, коли дорослі самі починають вирішувати за підлітка його справи, знаходять причини не випускати його з дому та ін. Отже, високий рівень тривожності й невпевненості підлітків часто пов'язаний з проблемою тривожних батьків.

У разі, якщо ж у підлітків спостерігається високий рівень тривожності, то психологи радять передовсім батькам розробити певний алгоритми дій. Зокрема:

- обговоріть з підлітками правила безпеки та інші важливі моменти, яких треба дотримуватися у разі виникнення непередбачуваної ситуації (наприклад, під час повітряної тривоги);

- продемонструйте своїм підліткам обізнаність і обговоріть з ним можливі варіанти, які допоможуть йому навчитися правильно реагувати на різні непередбачувані або пов'язані з ризиком ситуації та події;

- під час розмови з підлітками створіть контрольовану ситуацію і поясніть, що ви завжди поруч, але водночас дайте зрозуміти про наслідки тих чи інших дій, навчить дотримуватись правил³⁷.

Щодо остраху перед колективом, то він може з'явитися в підлітків після тривалої перерви у очному навчанні, а це знову може спричинити появу стресу. Дорослим (батькам й вчителям) варто пам'ятати, що

³⁶ Гаркавенко Н. В., Доскач С. С. Вплив карантинних обмежень на соціалізацію сучасних підлітків. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92), квітень. С. 162–170.

³⁷ Глушак О. Батькам: п'ять міфів про дистанційне навчання, яких не варто боятися. URL: <https://nus.org.ua/view/batkam-5-mifiv-pro-dystantsijne-navchannya-yakyh-ne-varto-boyatysya/>

після виходу на офлайн або змішане навчання, школярам потрібен час для адаптації до нових умов. У цей період підліткам важливо надати максимальну підтримку та адекватне навантаження, не критикувати й не соромити за невпевненість та небажання виходити на зовні. Отже, дорослим – батькам і вчителям – важливо прислухатися й чути підлітків, розумітися на їхніх почуттях і потребах, слідкувати за їхнім психоемоційним станом.

Також батькам варто поступово підготувати підлітків до того, що «живого» спілкування буде більше. Для цього вони можуть разом з підлітками, враховуючи їхні інтереси, кудись піти, відвідувати різноманітні заходи, майстер-класи, тобто створити умови зі спілкуванням з іншими людьми – дорослими й підлітками – наживо. Не повинно бути різкого переходу від тривалого перебування вдома (коли підлітки по декілька місяців не виходять з дому) до раптового виходу на очне навчання в школу.

При цьому батькам варто прийняти свого підлітка, який вже не є дитиною і вимагає іншого до нього ставлення. Щоб уникнути конфліктів і протистояння між батьками й підлітками, які будуть відстоювати свої права і особисті кордони, дорослим варто навчитися сприймати своїх підлітків як автономних особистостей, навчитися відпускати їх від себе, перестати контролювати, а натомість допомагати, створювати певні домовленості і налагоджувати міжособистісне спілкування.

В умовах дистанційного навчання спілкування підлітків переважно перейшло в онлайн-формат. Зазвичай, у батьків виникає спокуса ретельно контролювати онлайн-спілкування своєї дитини. Проте, дорослим варто розуміти, що тут криється ще одна небезпека, адже коли вони порушують особисті кордони підлітків, це завжди неприємно. Автори зауважують, що батьківський контроль за дитячою поведінкою в інтернеті, безперечно, має бути (причому, чим молодший вік дитини, тим контроль має бути ретельнішим, бо йдеться про обмеження певного контенту, що може зашкодити). Але якщо йдеться про особисте спілкування підлітків, батьки не можуть втручатися в особисті чати, читати їхнє листування та підслуховувати розмови. Адже спілкування між підлітками хоч онлайн, хоч офлайн має свої особливості: вони не розмовляють один з одним так само, як з батьками або вчителями. Дорослі мають розуміти, що це природний процес і намагатися його контролювати – це хибне бажання, яке подекуди може обернутися психологічним насильством щодо дитини. Тому батьки мають познайомити підлітків з правилами онлайн-безпеки, мають навчитися довіряти своїм дітям і давати їм простір.

Проте, радять психологи, батькам не варто повністю відмовлятися від директивних методів виховання, бо підлітки – це ще не дорослі

особистості. Іноді можна директивно заявити про заплановану подію або похід на якийсь захід. При цьому необхідно спиратися на інтереси підлітків. Після здійснення задуманого обов'язково треба обговорити цю подію, з'ясувавши, що сподобалося, а що – ні. Автори наводять багато прикладів, де, не зважаючи на умови, в яких ми перебуваємо, батьки намагаються допомагати і налагоджувати спілкування. Ділитися один з одним, як пройшов день, розповідати історії. Кожна родина вибудовує власний формат спілкування з підлітками. Важливо, коли в нестабільних умовах зберігаються традиції або створюються нові. Наприклад, що б не відбувалось, ми збираємось на вечерю, граємо в настільну гру або за сприятливої погоди ідемо гуляти на велосипедах, їсти морозиво. Такі моменти є ресурсом, точками опори і для дорослих, для підлітків, а також знижують рівень тривожності і, врешті-решт, допомагають соціалізації поза межами родини.

Дистанційний формат навчання надає більше можливостей для якісного спілкування батьків та дітей. В цей час дорослі стають не формальними, а безпосередніми учасниками освітнього процесу та мають змогу не лише за ним спостерігати, а й допомогти підлітку в разі потреби. В такий спосіб дитина відчуває себе більш впевнено й комфортно. Після завершення навчання з дитиною варто обговорити її враження від уроків, що нового та цікавого вона дізналася. А зробити це краще на спільній прогулянці. У вільний час з дітьми варто частіше читати разом, дивитися цікаві та пізнавальні відео, грати в настільні ігри. У вихідні можна відвідати кінотеатр, кафе, сходити на каток, у кафе тощо. Вчасна реакція батьків на зміну у поведінці дитини допоможе уникнути багатьох проблем, також покращити родинні стосунки.

В умовах дистанційного навчання на батьків також покладається обов'язок з формування такої необхідної якості, як самостійність. Проте, дорослі по-різному бачать вирішення цього завдання. За спостереженнями авторів, одні батьки не сприяють розвитку цієї якості в своїх підлітках (приміром, часто батьки роблять майже все за свою дитину, починаючи від елементарного зав'язування шнурків на взутті і закінчуючи вибором університету для майбутнього навчання); а інші батьки, навпаки, зовсім не беруть участі в житті підлітка, надаючи абсолютну свободу дій. І ті, й інші роблять не вірно, оскільки дуже важливо правильно підготувати підлітка до дорослого життя.

Зважаючи на це, автори радять батькам, які прагнуть правильно сформувати й розвинути самостійність у свого підлітка, починати цю роботу ще до початку цього життєвого періоду – у більш молодшому віці. З цією метою дорослі мають робити наступне: поступово прищеплювати дитині почуття відповідальності за свої вчинки; формувати вміння самим вирішувати власні проблеми і приймати

важливі рішення; навчати підлітків правилам спілкування та етики поведінки, демонструючи власним прикладом, як тримати слово і самому приймати рішення; надавати певну свободу вибору, щоб підліток вчився і не боявся приймати рішення сам; привчати підлітка не здаватися, якщо щось не виходить, а натомість шукати інші способи досягнення мети; доручати підлітку деякі справи і завдання, знаючи, що він вже в змозі виконати їх. В результаті такої взаємодії у підлітка сформується не тільки самостійність, а й підвищиться самооцінка разом з його статусом серед ровесників, адже в підлітковому середовищі надзвичайно цінуються відповідальні та незалежні люди³⁸.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи сказане, маємо зауважити, що дистанційне навчання є ще одним засобом соціального розвитку сучасних підлітків, яке так само, як і традиційне очне навчання, забезпечує пристосування підростаючого покоління до соціальних норм, прийняття цінностей, засвоєння способів навчальної діяльності тощо. І хоча в таких умовах учні менше спілкуються між собою, однак дорослі (вчителі й батьки) мають контролювати цей процес, робити його керованим і незалежним від випадкових чинників, допомагати підліткам долати труднощі соціалізації і створювати максимально сприятливі умови для дорослішання, незважаючи на численні соціальні і політичні виклики.

Співпраця педагогів з батьками виступає важливою складовою оптимізації дистанційного навчання, досягнення підлітками успіху та якості освіти, мотивування у прагненні до поставленої мети і виявленні наполегливості й самостійності. Саме дорослі – батьки й вчителі – мають підтримати підлітків протягом важливого вікового періоду в їхньому житті і створити максимально сприятливі умови для їх повноцінного соціального розвитку.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене проблемі соціального розвитку українських підлітків в умовах дистанційного навчання в закладах загальної середньої освіти. Автором зауважено, що важливе місце у процесі соціального розвитку особистості займає підлітковий період, який позначений бурхливим ростом і розвитком організму. У дослідженні акцентовано, що школа виступає одним з найпотужніших інструментом соціалізації особистості підлітка, завдяки якому суспільство отримує не стільки освічену людину, скільки члена суспільства, який вміє жити в соціумі.

³⁸ Дячук О. Карантин та дистанційне навчання: як соціалізувати дитину? *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/02/15/247462/>

Проте, сьогодні процес соціального розвитку українських підлітків в ЗЗСО відбувається переважно в умовах дистанційного навчання. Автором актуалізована роль віртуальної шкільної психологічної служби, завдання якої полягають у підвищенні адаптаційних можливостей і компенсаторних ресурсів учнів до дистанційних умов навчання й соціального розвитку, стабілізації психоемоційної сфери підлітків та формуванні їхньої стресостійкості, створенні разом зі школярами позитивного образу майбутнього і позитивної життєвої перспективи, здійснення посередництва між ЗЗСО й сім'ями підлітків у напрямку розв'язання і запобігання сімейних конфліктів, домашнього насильства тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедлінський О. І., Бедлінський В. О. Психологічні особливості організації провідної діяльності підлітків : навч. посіб. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2011. 136 с.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
3. Белякова С. М. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості* : матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції учнівської молоді, студентів, аспірантів, молодих учених та науковців. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 23–27.
4. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 343 с.
5. Віролайнен О. В. Дистанційне навчання в закладах загальної середньої освіти як наукова проблема. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Випуск 8 (37). С. 58–73.
6. Гаркавенко Н. В., Доскач С. С. Вплив карантинних обмежень на соціалізацію сучасних підлітків. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92), квітень. С. 162–170.
7. Глушак О. Батькам: п'ять міфів про дистанційне навчання, яких не варто боятися. URL: <https://nus.org.ua/view/batkam-5-mifiv-prodystantsijne-navchannya-uakyh-ne-varto-boyatysya/>
8. Денешніков С. С. Проблема людини у філософії: навчально-методичний посібник для студентів усіх спеціальностей. Суми, 2012. 114 с.
9. Дячук О. Карантин та дистанційне навчання: як соціалізувати дитину? *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/02/15/247462/>
10. Жиялкова Л. М. Про організацію роботи з учасниками освітнього процесу в умовах карантинних обмежень. *Організація психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освітнього процесу в умовах дистанційного навчання: методичні рекомендації* / за заг. ред. І. В. Марухиної. Суми : НВВ КЗ СОППО, 2021. С. 26–33.

11. Заверико Н. В. Школа як фактор соціалізації учнівської молоді. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. 2012. № 1 (7). URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf3/Zaveriko.pdf
12. Киричук В. О., Андросович К. А. Розвиток та соціалізація особистості у сучасному суспільстві. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 11(30). С. 22–26.
13. Колодич Д. М. Особливості соціалізації підлітків в умовах інформальної освіти. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6, Т. 2. С. 82–88.
14. Коляда І. Система дистанційної освіти в умовах соціальних викликів: український досвід. *Вісник Львівського університету. Серія: філос.-політолог. студії*. 2023. Випуск 46. С. 58–65.
15. Кравченко О. О., Міщенко М. С. Соціально-психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах дистанційного навчання. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Випуск 8. С. 90–99.
16. Куниця Т. Ю. Соціальна взаємодія підлітків як педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19 (1). С. 310–320.
17. Марухіна І. В., Кондратенко Л. О. Особливості реалізації основних напрямків роботи спеціалістів психологічної служби в умовах дистанційної освіти. *Організація психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освітнього процесу в умовах дистанційного навчання: методичні рекомендації / за заг. ред. І.В. Марухіної*. Суми : НВВ КЗ СОШПО, 2021. С. 4–17.
18. Мрихіна О. М. Педагогічні умови соціалізації старшокласників у навчально-виховному процесі сучасної гімназії. *Науковий вісник Донбасу : електронне наукове фахове видання*. 2010. № 4 (12). URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN12/10mompag.pdf>
19. Олексюк Н. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Випуск 29 (1). С. 125–134.
20. Організація дистанційного навчання в школі: методичні рекомендації / Міністерство освіти і науки України. Травень, 2020. URL: https://rada.info/upload/users_files/41919831/4c6d4edbb7e057a3ecea236cc72d989d.pdf
21. Організація психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освітнього процесу в умовах дистанційного навчання : методичні рекомендації / за заг. ред. І.В. Марухіної. Суми : НВВ КЗ СОШПО, 2021. 80 с.
22. Основи соціальної психології: підручник для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.; за ред. М. М. Слюсаревського. Київ : Талком, 2018. 580 с.

23. Павлюк М. М., Дармограй О. О. Соціальна компетентність підлітків як розгортання життєвого потенціалу особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І Франка, 2020. Т. XI. Вип. 21. С. 309–327.

24. Панок В. Г., Марухіна І. В., Романовська Д. Д. Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2 (2). URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/80/108>

25. Петренко О. Б. Дефініція і сутнісне наповнення поняття «освітнє середовище» в контексті сучасної освітньої парадигми. *Інноватика у вихованні*. 2018. Вип. 7(2). С. 6–16.

26. Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2013 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

27. Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти: затверджено Наказом МОН України від 08.09.2020 р. № 1115 «Деякі питання організації дистанційного навчання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

28. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

29. Тукаленко Ю. Як допомогти школярам соціалізуватися під час та після онлайн-навчання. URL: https://zaxid.net/yak_dopomogti_shkolyaram_sotsializuvatisya_pid_chas_ta_pislya_onlayn_navchannya_n1570290

30. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості: навчальний посібник. Харків : «Контраст», 2019. 116 с.

31. Шевчук О. Роль школи в соціалізації особистості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. Вип. 53. С. 423–430.

**Information about the author:
Honcharenko Olena Volodymyrivna,**

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social Work and Management
of Sociocultural Activities,
Sumy State Pedagogical University named A.S. Makarenko
87, Romenska str., Sumy, 40002, Ukraine